

Erasmus, grondlegger van bijbelse hermeneutiek¹

ERASMUS' NIEUWE TESTAMENT

2016 is in dubbel opzicht Erasmusjaar. De wetenschappers beginnen zo langzamerhand aan te nemen dat Erasmus inderdaad in 1466 is geboren,² 550 jaar geleden dus, en niet in 1469, met als voornaamste argument dat Erasmus zelf later vooral redenen had om zich een paar jaar jonger voor te stellen dan hij werkelijk was, zodat hij van bepaalde dingen kon suggereren dat ze hem als onvolwassen onbesuisde jongen waren overkomen, en niet als volgroeide aansprakelijke. Hij was ook jong geweest.

Het is nog meer Erasmusjaar omdat vijfhonderd jaar geleden Erasmus' eerste editie van het Nieuwe Testament verscheen.³ Erasmus' verjaardag is eind oktober, maar de geboorte van deze editie viel begin maart 1516.⁴ Daarmee hebben we de werkelijke aanleiding voor deze dag en deze bijdrage.

Om over Erasmus als grondlegger van bijbelse hermeneutiek, bijbelse uitlegkunde te spreken, is wel een kleine omweg of aanloop nodig. Bijbelse hermeneutiek is namelijk alleen mogelijk als er in de eerste plaats een bijbel is. Vandaar dat Erasmus' editie zo belangrijk is. Ze staat voor wat ik de 'filologische wending' noem. Als de kerken – vooral de protestantse overigens – van aanstaande voorgangers verlangen dat ze de bijbel in de grondtalen Grieks en Hebreeuws leren lezen, dan is dat aan Erasmus te danken.⁵ En Erasmus zelf is inmiddels welhaast het beste argument om daarnaast ook Latijn te leren.

Voor ik dus aan de uitleg toekom eerst twee stapstenen ernaartoe: wat bracht Erasmus nu eigenlijk op de markt, en wat hield die 'filologische wending' in?

NOVVM IN

strumentū omne, diligenter ab ERASMO ROTERODAMO
recognitum & emendatum, nō solum ad græcam veritatem, ue-
rumetiam ad multorum utriusq; lingue codicum, eorumq; ue-
terum simul & emendatorum fidem, postremo ad pro-
batissimorum autorum citationem, emendationem
& interpretationem, præcipue, Origenis, Chry-
sostomi, Cyrilli, Vulgarij, Hieronymi, Cy-
priani, Ambrosij, Hilarij, Augusti-
ni, una cū Annotationibus, quæ
lectorem doceant, quid qua
ratione mutatum sit.

Quisquis igitur
amas uc-

ram

Theolo-

giam, lege, cogno-

scas, ac deinde iudica.

Necq; statim offendere, si

quid mutatum offenderis, sed

expende, num in melius mutatum sit.

APVD INCLYTAM
GERMANIAE BASILAEAM.

CVM PRIVILEGIO
MAXIMILIANI CAESARIS AVGVSTI,
NE QVIS ALIVS IN SACRA ROMA-
NI IMPERII DITIONE, INTRA QVATV
OR ANNOS EXCV DAT, AVT ALIBI
EXCVSVM IMPORTET.

EEN JUISTE TEKST

Erasmus had zich voor 1516 al lang aan de bijbelstudie gezet, wat in zijn geval overigens inhield dat hij vooral de brieven van Paulus en de evangeliën bestudeerde. Daar-
buiten vond hij maar weinig interessant, op de psalmen na.

Maar voor de juiste methode voor deze studie moest de geschiedenis een handje helpen.

Afgelopen zomer, [schrijft hij in maart 1505] op jacht in een of andere zeer oude bibliotheek (een prettiger jacht dan in welk bos dan ook), viel er toevallig een niet alledaagse prooi in mijn netten, Laurentius Valla's aantekeningen op het Nieuwe Testament.⁶

Erasmus las ze en liet ze publiceren. Uit het voorwoord aan Christoph Fischer komen ook de woorden die ik aanhaalde. In die aantekeningen vond hij de methodische sleutel die zou uitgroeien tot een heel programma. Wat had Valla namelijk gedaan, halverwege de vijftiende eeuw? Hij had de Latijnse tekst van het Nieuwe Testament, de Vulgaat, vergeleken met Griekse handschriften en opgeschreven wat hem opviel en wat hij ervan vond. Het is geen uitgebreid werk, en soms ook oppervlakkig, maar hier ligt wel de kiem voor de filologische wending die Erasmus zou maken en zou doorvoeren.

In één klap neem je serieus wat iedereen wel weet maar voor het gemak negeert: dat de Latijnse Vulgaat, het boek, de bijbel van het Westen, ook maar een vertaling is, en als zodanig beoordeeld kan en moet worden. En waar Valla bij een al te opvallend verschil tussen Griekse grondtekst en traditionele Latijnse vertaling af en toe voorzichtig iets zegt als 'ik zou het misschien zo en zo vertalen', gaat Erasmus in de decennia na zijn vondst vele stappen verder.

Er gebeurt nog iets anders als je op deze wijze gaat vergelijken, 'collationeren': je ontdekt verschillen die met vertaalkeuzes en -problemen niets te maken hebben, maar die aan de grillige overlevering van de tekst liggen, hetzij in Griekse handschriften, hetzij in Latijnse. Je ontdekt varianten, en ook daar moet je over nadenken om tot een goed oordeel te komen.

De 'filologische wending' dus: voor je aan de uitleg toekomt moet je een goede grondtekst hebben, en een goede vertaling. En zo was Erasmus' programma in de jaren voor

1516: nauwgezet het Latijnse Nieuwe Testament door, om de Vulgaat van taal- en tekstfouten te zuiveren.

Het resultaat kwam op de markt als het *Novum Instrumentum* van 1516. Het gaat daarbij in hoofdzaak om drie elementen: 1. een verbeterde Latijnse Vulgaat, zozeer verbeterd zelfs dat je zonder meer van Erasmus' eigen versie kunt spreken, en zo geschiedde, 2. de Griekse tekst, en 3. uitgebreide aantekeningen 'die de lezer laten zien wat er veranderd is en waarom'. Griekse en Latijnse tekst staan naast elkaar in twee kolommen op de bladzijde, de aantekeningen staan achterin, en in latere edities in een apart deel.

Aan het opvallende titelblad vallen een paar dingen af te lezen: 1. de kern is de herziening en verbetering (correctie) van de Latijnse tekst; 2. het Grieks dient als *Underlage*; 3. Erasmus reikt over de eeuwen heen terug naar de kerkvaders, Grieks en Latijn;⁷ 4. hij rekende op stevige tegenstand, en die kwam er ook.

Het produceren van de Griekse kolom had overigens nog wel wat voeten in de aarde. In het Griekse evangeliehandschrift dat Erasmus naar de drukkerij stuurde kun je in de kantlijn nog zien hoe de drukkers hebben aangegeven waar in de editie een nieuwe bladzij begon. Als je beter kijkt zie je ook dat Erasmus zelf met de nodige moeite het handschrift eerst drukklaar had moeten maken. Hij verbeterde talloze spelfouten (vooral de frequente verwisseling van ε en α), scheidde woorden die de kopiist aan elkaar had geschreven en voegde ontbrekende woorden en zinnen in. Het was een klus die Erasmus flink tegenviel, ook bij de rest van het Nieuwe Testament, en vooral ook bij het bijbelboek waar hij sowieso het minst mee ophad, Openbaring.

Zoals gezegd, tegenstand kwam er, hoezeer Erasmus ook beweerde dat hij geen vernieuwer was, maar juist hersteller van het oude. Hoezeer hij ook beweerde dat hij slechts een heel bescheiden rol op zich had genomen, zo ongeveer zoals ook de keizer naar de kapper moet, of zo-

als er nu eenmaal iemand moet zijn die de kerk schoonmaakt.⁸ Zo presenteert hij zich tegenover de ‘theologen’. Met zijn taalgebruik doet Erasmus ook vaak krachtige pogingen het verschijnsel ‘theoloog’ onderuit te halen, of om ‘ware theologie’ tegenover waardeloze te zetten. Aan het slot van deze bijdrage zal daar nog een mooi staaltje van blijken.

Tegenstand kwam er, ook al omdat er bij de vergelijking met het Grieks een paar geliefde passages uit de Latijnse tekst moesten sneuvelen. De beroemdste daarvan is wel het *Comma Johanneum*, een vers uit de eerste brief van Johannes, dat wel de duidelijkste aanwijzing voor het leerstuk van de drie-eenheid bevat die er in het Nieuwe Testament te vinden is... maar alleen in de Vulgaat (en dan ook nog alleen in latere handschriften). Erasmus vond de woorden niet in het Grieks, en schrapte ze dus in zijn vertaling. Het kwam hem op beschuldigingen van ketterij te staan van de zijde van enkele van zijn critici. Had ik een Grieks handschrift met deze passage gehad, ik had ze met alle plezier opgenomen, maar nu had ik geen keus, zo verdedigt hij zich aanvankelijk.⁹ In zijn derde editie (1522) neemt hij de passage toch maar op, vooral om van het gezeur af te zijn, al blijft hij in een lange aanvulling op zijn aantekeningen volhouden dat het wat hem betreft een misplaatst later aangroeisel is. Je kunt deze beslissing als lafheid interpreteren, maar je kunt het ook als een poging van Erasmus zien om het gesprek terug te brengen op wat volgens hem de kern van de nieuwtestamentische boodschap was, en het niet te laten verstoren door ketterjagende criticasters.

In elk geval – terzijde – is het aan deze ingreep te wijten dat de Statenvertaling hier een apert onjuiste tekst heeft, evenals de Herziene Statenvertaling overigens.

GOED LATIJN

Bij zijn herziening van de Vulgaat was het Erasmus om goed Latijn te doen. Er stonden nogal wat taalfouten in, naar zijn smaak, of dat nu aan de oorspronkelijke vertaling lag of aan de overschrijvers. Erasmus was bang dat gecultiveerde mensen zich daardoor zouden laten afschrikken – hij projecteert hier duidelijk ook zijn eigen ervaring –, en het aan Augustinus ontleende argument dat ‘God zich niet aan taalfouten stoort’ pareert hij briljant met de woorden: ‘Dat kan zo zijn, maar hij scheidt er net zo min plezier in.’¹⁰ Hij komt ook met lange lijsten van voorbeelden uit het Nieuwe Testament waar taalfouten niet alleen storen, maar ook het goed verstaan hinderen.¹¹ En natuurlijk ook: de Vulgaat blijft een vertaling. Nuances kunnen verloren gaan, en ook daarom geldt onverkort het *Ad fontes* (‘naar de bronnen’).¹²

Dankzij een goede grondtekst en dankzij de ‘filologische wending’ wordt bijbelse hermeneutiek mogelijk. Welnu: wie doet de uitleg, voor wie is de bijbel bestemd, welke tekst wordt gebruikt, en hoe vindt de uitleg plaats?

BIJBEL VOOR IEDEREEN

De bijbel is geenszins alleen voor taalgevoelige geletterden, als het aan Erasmus ligt. Er is een – terecht – veel aangehaalde passage uit de *Paraclesis* (‘Oproep’) die mooi aangeeft waar hij op uit is:

Ik ben het hartstochtelijk oneens met degenen die erop tegen zijn dat de Heilige Schrift door leken in de volkstaal wordt gelezen, alsof de leer van Christus zo ingewikkeld is dat die amper door een paar theologen begrepen kan worden of alsof de christelijke godsdienst veilig is zolang die maar niet begrepen wordt. Je kunt misschien de geheimen van koningen maar beter geheimhouden, maar Christus wil dat zijn geheimenissen zo wijd mogelijk

verbreid worden. Ik zou graag zien dat alle eenvoudige vrouwen het evangelie en de brieven van Paulus lezen. En ze zouden voor alle volken in hun eigen taal vertaald moeten worden, zodat niet alleen Schotten en Ieren, maar ook Turken en Saracenen ze zouden kunnen lezen en er kennis mee maken. De eerste stap is natuurlijk hoe dan ook de kennismaking. Toegegeven, velen zouden er om lachen, maar sommigen zouden worden gegrepen. Het zou mooi zijn als de boer hiervan iets zong bij de ploeg, de wever hiervan een paar dingen bij zijn schietspoelen zou neuriën, en de reiziger de verveling van de reis met dergelijke verhalen zou verlichten.¹³

Het is zelfs belachelijk te noemen dat christenen de bijbel niet lezen, dat hun dat onthouden wordt:

Wie de boeken van Plato niet heeft gelezen, is geen Platonist; is dan wie de geschriften van Christus niet gelezen heeft, wel een theoloog, laat staan een christen?¹⁴

Erasmus heeft zelf aan een dergelijk volkstaal-programma niet actief meegewerkt, en het is zelfs wat paradoxaal om iemand er nu juist in prachtig en hooggeleerd Latijn een pleidooi voor te horen houden. Maar natuurlijk heeft Erasmus er wel mede de mogelijkheden voor geschapen, en de grote reformatievertalingen steunen allemaal op Erasmus' werk.

DE BIJBEL: OOK MENSENWERK

Als grondlegger van de bijbelse hermeneutiek staat Erasmus ook aan de wieg van een paar stevige debatten die een paar eeuwen lang zouden woeden. Neem de taal van de apostelen: klassiek Grieks spraken ze niet, zoveel is duidelijk, maar hoe moet je dat gegeven beoordelen? Is het stilistisch zwak? Is het een tweede taal voor hen, die ze nooit echt goed onder de knie hebben gekregen en waarin

allerlei dingen uit hun eigen taal komen doorschemeren? Of heeft het hun en de heilige Geest behaagd om juist zo de goddelijke openbaring vorm te geven, sterker nog, ontstaat er zo wellicht een unieke taal die zich aan menselijke waardeoordelen onttrekt?

Voor Erasmus is het wel duidelijk: de apostelen brachten heel wat van hun eigen taal mee, en hij baseert dat op zijn waarneming als Europeaan dat het gesproken Latijn ook per land verschilt en altijd nogal wat *couleur locale* meekrijgt. ‘Ze leerden hun Grieks niet van de toespraken van Demosthenes, maar uit de volksmond.’¹⁵ Kennelijk heeft de heilige Geest zich alleen met de inhoudelijke kant bemoeid, en daar gaat het om. Aannemen dat het pinksterwonder van de talenvermenigvuldiging zich in de vroegste kerkgeschiedenis herhaald zou hebben, is ook niet echt nodig. En trouwens, hoe vaak klaagt een kerkvader als Origenes niet over de onbeholpen wendingen in de brieven van Paulus?

Het bijbelboek Openbaring krijgt ervan langs, en niet alleen omdat het Grieks daar in Erasmus’ ogen van een werkelijk treurig niveau is. Hij heeft vooral met de inhoud van het boek niets op:

Zelfs onder juwelen bestaan er verschillen, en het ene goud is puurder en betrouwbaarder dan het andere. Zo ook in heilige zaken is het een heiliger dan het andere. Wie geestelijk is, zoals Paulus zegt, oordeelt over alles en wordt door niemand geoordeeld.¹⁶

Het kan overigens geen toeval zijn dat Erasmus juist met dit citaat van Paulus zijn aantekeningen op het hele Nieuwe Testament afsluit.

Zoals reeds gezegd: de bijbel bestaat voor Erasmus vooral uit de brieven van Paulus en de evangeliën.¹⁷ Die bestudeert hij echt, daarvan publiceert hij ook parafrazen (navertellend, uitbreidend commentaar).

Het zal duidelijk zijn: over inspiratie in het algemeen is Erasmus verrassend nuchter; er is al helemaal geen letterlijke inspiratie.

EENVOUDIGE UITLEG

Alle uitleg is mensenwerk. Het is niet extreem moeilijk, geen voer dat enkel voor ingewijden en specialisten bestemd zou zijn.¹⁸ Van belang is kennis van de natuur, van beeldtaal en van poëzie. Erasmus is niet de eerste uitlegger, en dat weet hij. Hij is vertrouwd met de zogeheten ‘viervoudige schriftzin’, maar gebruikt deze niet stelselmatig.¹⁹ Sterker nog: hij houdt eigenlijk niet van allegoriseren.²⁰ Er is voorzichtige kritiek op oudere kerkvaders, onverholen kritiek op middeleeuwse theologen.²¹

Het is Erasmus vooral om eenvoudige vroomheid te doen, om juist handelen, en niet om ingewikkelde constructies, hoewel hij er in de strijd met Luther niet aan ontkomt om op het scherp van de snede over en met behulp van de bijbel te redeneren. Maar in het algemeen zegt hij liever dingen als:

... maar in de goddelijke geschriften heb je meer aan zo eenvoudige mogelijke, ongedwongen verklaringen.²²

Er is ook een belangrijk inleidingsgeschrift van Erasmus’ hand, veelzeggend meteen opgenomen in de beroemde editie van 1516, de *Methodus*.²³ Het geschrift was zo belangrijk voor Erasmus dat hij het voor de tweede editie van 1519 sterk uitbreidde – in deze versie aangeduid met *Ratio* – en het sindsdien ook separaat liet verschijnen. In *Methodus* en *Ratio* komt een passage voor die leidinggevend zal blijken voor elke uitlegkunde:

Ook komt er enig licht bij als het om het begrijpen van de betekenis van de Schrift gaat, als we niet alleen nauwkeurig nagaan *wat* er wordt gezegd, maar ook *door wie* het wordt

gezegd, tegen wie, met welke woorden, op welk moment, bij welke gelegenheid, wat eraan voorafgaat, wat erop volgt.²⁴

Persoonlijke betrokkenheid van de lezer is essentieel. Erasmus lijkt een pleidooi te houden voor wat we nu ‘filmisch lezen’ kunnen noemen.²⁵ De achterliggende sleutel hier is dat Erasmus dacht als schrijver. Hij dacht in literatuur, in zeggingskracht, stijl, veelkleurigheid, opbouw. Je kunt je een slechtere grondlegger van bijbelse hermeneutiek voorstellen.

DE EENVOUD VAN BIJBEL EN THEOLOGIE

Tenslotte nog over het doel van Erasmus’ bijbeluitleg. Alles voor de eenvoud, zo zou het motto kunnen zijn. In een prachtige aantekening op een passage uit een brief van Paulus (1 Tim. 1, 6)²⁶ maakt Erasmus zich vrolijk over scholastieke *quaestiones*. Hij ziet zijn kans schoon omdat de hele passage in de brief het moet hebben van de tegenstelling tussen ‘een rein hart, een zuiver geweten en een oprecht geloof’ en ‘zich verdiepen in verzinsels’, ‘vervallen tot zinloos gepraat’. Bij die laatste term barst hij los, niet voor niets de schrijver van de *Lof der zotheid*. De inleiding alleen al is briljant in zijn venijn:

‘Tot zinloos gepraat’: εἰς ματαιολογίαν in het Grieks. In uitspraak verschilt ‘mataeologie’ niet eens zoveel van ‘theologie’. In werkelijkheid is het verschil natuurlijk enorm. Toch moeten we oppassen dat we ons niet van de theologie afsnijden en in *mataeologie* vervallen door eindeloos over nutteloze beuzelarijtjes te steggelen. Laten we het liever hebben over alles wat ons als Christus doet worden, en wat ons hemelwaardig maakt.²⁷

Er volgt een staalkaart van allemaal vraagstukken – een stuk of zeventig – waar alleen dwazen zich mee bezighouden, en die met datgene waar het in geloof en bijbel wer-

kelijk om gaat, niets te maken hebben. Een lijst met vooral vragen over de eigenschappen van God en Christus, en van de paus.

De oppervlakkige huidige lezer denkt bij een en ander wellicht dat Erasmus het allemaal uit zijn duim zuigt: ‘kan God van een hoer weer een maagd maken?’ of ‘is het van hetzelfde gehalte of je nu zegt “God is mens”, of “God is een scarabee, of een kalebas”?’ of ‘kan de paus tegen de bijbelse leer ingaan?’ of ‘kan hij engelen gebieden?’ of ‘kan hij het vagevuur afschaffen?’²⁸ – dat laatste is wellicht niet uitgesloten, maar Erasmus doelt waarschijnlijk op de af-laatpraktijken – maar kenners van de scholastieke theologie hebben voor alle onderdelen daadwerkelijk bronnen gevonden. Erasmus hoefde dus alleen maar uit zijn toch al fenomenale geheugen te putten.

Zoals gezegd heeft Erasmus zijn edities van het Nieuwe Testament steeds opnieuw herzien, en in dit geval voegt hij er elke keer nog het een en ander aan toe, doet hij er nog een schepje bovenop. Dat heeft ook met zijn tijd te maken: hij ziet de kloof van de Reformatie zich verdiepen en ziet vooral nutteloze theologische haarkloverijen een rol spelen, en hoort zelfs katholieke theologen zeggen dat ze het van deze fijnheden moeten hebben om de heidenen en de ketters weer in het gareel (lees: de kerk) te krijgen. Terwijl die, zegt Erasmus, nooit ergens anders goed voor zijn geweest dan schooloefeningen. (Die herinnert hij zich nog.) En bovendien, zoals Erasmus elders zegt: ‘als er heden ten dage al minder ketterijen zijn, dan ligt dat eerder aan de brandstapel dan aan de spitsvondige redeneringen.’²⁹

In twee gevallen laat Erasmus in een latere editie verrassend genoeg een haarkloverij weg, beide over de paus. De eerste is of deze ‘het wereldwijde hoofd van de gehele kerk is en of hij boven een algemeen concilie staat’.³⁰ Ik neem aan dat deze heikele vraag is gesneuveld omdat Erasmus afstand wilde en moest bewaren van de Reformatie. De tweede is ‘of de paus eigenmachtig kan beslissen om iemand van de hemel uit te sluiten, ook als die het niet ver-

dient'.³¹ Dit is wat minder duidelijk,³² maar misschien trok de impliciete kritiek Erasmus ook wel iets te dicht bij de Reformatie.

In elk geval: tegenover alle ingewikkelde kwesties staat de eenvoudige opdracht om met de bijbel een beter mens te worden; tegenover doorgeslagen speculatieve theologie staat ware theologie.

Erasmus heeft geen behoefte aan bewijsplaatsen van de godheid van Christus, of van de drie-eenheid. Zoiets voelt als het onderwerpen van de bijbel aan geloofsopvattingen, in plaats van omgekeerd.³³ Hij zoekt en vindt (of: vindt en zoekt) in het Nieuwe Testament alleen maar de *filosofie van Christus*.

CONCLUSIE

Erasmus' edities waren een groot succes en brachten hem – terecht – eeuwig roem en ook een zekere welstand. Hij maakte school, ook met een standaardstijl van becommen-tariëren.

De huidige Bijbelse hermeneutiek is veelstemmig. Van één aspect dat tegenwoordig aan alle opleidingen aan de orde komt vind je nog vrij weinig uitgewerkt bij Erasmus, en dat is de 'historische wending' die de 'filologische wending' completeert: de omgang met de bijbel in het volle besef dat het om geschriften gaat uit een bepaalde tijd, die een totaal andere is dan de huidige.³⁴

Erasmus wil een einde maken aan wat je scholastieke vervreemding zou kunnen noemen, het binnendragen van allerlei vreemde vraagstellingen en kwesties. In plaats daarvan komt een eenheid en een eenvoud die soms wat al te gemakkelijk overkomen. Aan de historische afstand komt hij minder toe, hoewel er wel aanzetten zijn.

Bij dit alles blijft staan dat hij een grondlegger is: van de filologische wending, van eenvoudiger uitleg, van een menselijke, directe, praktische benadering van de bijbel.

NOTEN

- 1 Deze bijdrage is gebaseerd op een lezing, gehouden op 14 maart 2016, op een symposium in Museum Gouda, getiteld ‘Erasmus Oecumenicus (1466-1536) – in vrijheid op zoek naar de bronnen van het geloof.’
- 2 Zie bijvoorbeeld Erasmus’ *Methodus* (H. Holborn [ed.], *Desiderius Erasmus Ausgewählte Werke*, Beck, München 1933, p. 150-162), 153 l. 7, waar Erasmus – begin 1516 – zelf meldt dat hij 49 jaar is, wat op 1466 duidt.
- 3 Erasmus, *Novum Instrumentum omne ...* (Froben, Bazel 1516).
- 4 Het voorwoord van Froben dateert van 25 februari 1516 (‘sexto Calendas Martias’ in een schrikkeljaar). Het voorwoord van Erasmus aan Leo X – in hetzelfde katern – heeft 1 februari (‘Calendis Februariis’). Het colofon aan het eind van het tweede deel meldt ‘februari 1516’. De laatste datum die in de editie is vermeld is 1 maart, aan het einde van de *Annotationes* (‘Kalendis Martii’).
- 5 Zie bijvoorbeeld *Methodus*, 151 ll. 26-28.
- 6 ‘Aestate superiore, quum in pervetusta quapiam bibliotheca venarer (nullis enim in saltibus venatus iucundior), forte in casses meos incidit praeda neutiquam vulgaris, Laurentii Vallae in Novum Testamentum annotationes’ (P.S. Allen [ed.], *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* 1, Clarendon, Oxford 1906, 407 ll. 1-4 [EE 182 aan Christoph Fischer]).
- 7 Vgl. *Methodus*, 154 ll. 31-36 etc., waar Erasmus de ouden tegen de nieuwen uitspeelt, als een ‘gouden rivier’ (‘aureum ... flumen’) tegenover ‘magere, onzuivere stroompjes die met hun bron weinig van doen hebben’ (‘tenuos ... rivulos eosque nec puros admodum nec suo fonti respondententes’), of als verzadigende tuinen (‘in felicissimi hortis affatim expleberis’) tegenover een labyrint van verscheurende doornen (‘inter spineta dilaceraris ac torqueris’). Zie ook *Methodus*, 160 ll. 18-23.
- 8 Zie *Capita*, § 20 en § 110 (*Capita argumentorum contro morosos quosdam ac indoctos*, in Erasmus, *Novum Testamen-*

tum. Basel: Froben, 41527, B 1^r-C 3^r, B 2^r en C 3^r; Erasmus' *Capita* worden binnenkort gepubliceerd in Engelse vertaling in het 41ste deel van de Toronto-editie van de *Collected Works of Erasmus*).

- 9 *Responsio ad annotationes Eduardi Lei* (E. Rummel [ed.], *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* IX-4, Elsevier Amsterdam 2003, p. 73-335), 323 ll. 165-168.
- 10 *Capita*, § 7 (B 1^v: 'Non offenditur ... deus soloecismis. Verum fortassis, at idem non delectatur').
- 11 Ook deze lijsten (voor het eerste te vinden in de tweede editie van 1519) zullen in CWE 41 te vinden zijn.
- 12 Zie bijvoorbeeld *Methodus*, 152 ll. 6-12.
- 13 Vertaling Jan Bloemendal (*Desiderius Erasmus. Theologie*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 2015, p. 185). 'Vehementer enim ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi divinas literas, in vulgi linguam transfusas, sive quasi Christus tam involuta docuerit, ut vix a pauculis theologis possint intelligi, sive quasi religionis christianae praesidium in hoc situm sit, si nesciatur. Regum mysteria coelare fortasse satius est, at Christus sua mysteria quam maxime cupit evulgari. Optarim ut omnes mulierculae legant evangelium, legant Paulinas epistolas. Atque utinam haec in omnes omnium linguas essent transfusa, ut non solum a Scothis et Hybernis, sed a Turcis quoque et Saracenis legi cognoscique possint. Primus certe gradus est, utcunque cognoscere. Esto riderent multi at caperentur aliquot. Utinam hinc ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levet viator.' (Ch. Béné [ed.], *Paraclesis ad lectorem pium*, in *Opera omnia* v-7, Brill, Leiden 2013, p. 279-298, 290 ll. 86-96; Bloemendal vertaalt per ongeluk 'Hybernis' als Spanjaarden).
- 14 *Theologie*, 188. 'Platonicus non est, qui Platonis libros non legerit, et theologus est, non modo christianus, qui Christi literas non legerit?' (*Paraclesis*, 292 ll. 147-149).
- 15 'apostoli Graecitatem suam non e Demosthenis orationibus, sed e vulgi colloquio didicerunt' (P.F. Hovingh [ed.],

- Opera omnia* VI-6, Elsevier, Amsterdam 2003, 250 ll. 669-671).
- 16 ‘Quandoquidem inter gemmas etiam nonnihil est discriminis, et aurum est auro purius ac probatius. In sacris quoque rebus, aliud est alio sacratius. Qui spiritualis est, ut inquit Paulus, omnia diiudicat et a nemine diiudicatur’ (*Novum Instrumentum*, 2, 625; M.L. van Poll-van de Lisdonk [ed.], *Opera omnia* VI-10, Brill, Leiden 2014, 618 ll. 399-401). Erasmus verwijst naar 1 Kor. 2:15.
- 17 Zie bijvoorbeeld expliciet *Methodus*, 156 ll. 15-16. Het Oude Testament is bij Erasmus niet afwezig, maar wel van sterk beperkte waarde: ‘Mozes’ is achterhaald, de Psalmen hebben hun nut voor de geloofsbeleving, en de profeten, met namen Jesaja, kunnen op Christus wijzen.
- 18 *Methodus*, 160 ll. 11-13.
- 19 Zie *Methodus*, 157 ll. 25-26. Zie ook Béné’s inleiding op Erasmus’ uitlegging van de Psalmen (*Opera omnia* V-2, North Holland, Amsterdam 1985, p. 12-14).
- 20 Een opvallende uitzondering is Erasmus’ lange commentaar op Lucas 22, 38, waar hij uiteindelijk tot een allegoriserende uitleg van de ‘twee zwaarden’ komt, vooral omdat hij niet kan accepteren dat Christus zelf het daadwerkelijke bezit en gebruik van echte zwaarden zou hebben toegeestaan (zie P.F. Hovingh [ed.], *Opera omnia* VI-5, Elsevier, Amsterdam 2000, 584-594).
- 21 Zozeer dat het een keer apart het vermelden waard is als Erasmus Thomas van Aquino prijst (in een aantekening op Rom. 1, 3; zie P.F. Hovingh [ed.], *Opera omnia* VI-7, Brill, Leiden 2012, 40 ll. 129-131).
- 22 ‘... sed magis arrident in divinis literis quae simplicissima sunt minimeque coacta’ – *Opera omnia* VI-7, 36 ll. 73-74. De context is Origenes’ uitleg van het woord κλητός in Romeinen 1, 1.
- 23 Geheel in lijn met Augustinus’ *De doctrina christiana* gaat de titel van de *Ratio* (zie de volgende noot) niet over de uitleg van de bijbel, terwijl deze er wel een belangrijk onderdeel in is.

- 24 ‘Accedet hinc quoque lucis nonnihil ad intelligendum scripturae sensum, si perpendamus non modo quid dicatur, verum etiam a quo dicatur, cui dicatur, quibus verbis dicatur, quo tempore, qua occasione, quid praecedat, quid consequatur’ – *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam* (1519; *Ausgewählte Werke*, p. 75-395, 196 ll. 29-32; voor de eerdere versie zie *Methodus*, 158 ll. 22-25).
- 25 Zie *Methodus*, p. 153 ll. 29-30: ‘opdat we de zaak zelve schijnen te beschouwen, en niet te lezen’ (‘ut rem spectare videamur, non legere’).
- 26 De brief, net als 2 Tim. en Titus, wordt inmiddels door de nieuwtestamentische wetenschap aan latere volgelingen van Paulus toegeschreven, niet langer aan Paulus zelf.
- 27 ‘In vaniloquium. εις ματαιολογίαν. Quantum ad pronuntiationem attinet, mataeologia, non multum abest a theologia, cum res inter se plurimum discrepent. Proinde nobis quoque cavendum est, ne sic sectemur theologiam, ut in mataeologiam incidamus, de frivolis nugis sine fine digladiantes. Ea potius tractemus, quae nos transforment in Christum, et coelo dignos reddant’ – *Opera omnia* VI-10, 10-12 ll. 88-93.
- 28 ‘An possit ... ex meretrice facere virginem. ... An haec proposito, deus est scarabeus, aut cucurbita, tam possibilis sit, quam haec, deus est homo. ... An possit [de paus] aliquid statuere, quod pugnet cum doctrina euangelica. ... An possit praecipere angelis, an possit universum purgatorium quod vocant tollere’ – *Opera omnia* VI-10, 16-24 ll. 129-155.
- 29 *Methodus*, 162 ll. 11-13 (‘Nam quod hodie pauciores sunt haereses, id ... magis debemus fasciculis quam syllogismis’).
- 30 ‘Et num sit universale caput totius ecclesiae et num sit superior generali consilio’ – *Opera omnia* VI-10, 22 app. crit.
- 31 ‘an possit arbitrato suo coelo excludere etiam immerentes’ – *Opera omnia* VI-10, 24 app. crit.
- 32 Van Poll-van de Lisdonk suggereert dat Erasmus de toon ‘zu böse und wenig höflich’ tegenover Leo X vond (*Opera omnia* VI-10, 25 n. l. 155 [app. crit.]).

- 33 Vergelijk *Methodus*, 158 ll. 11-13.
- 34 Hiervoor moet je een tweetal eeuwen later zijn (hoezeer alles natuurlijk een geleidelijk proces is), bijvoorbeeld bij Wettsteins hermeneutische regels in zijn editie van 1751-1752 (J.J. Wettstein, *De interpretatione Novi Testamenti*, in *Novum Testamentum Graecum*. 2 delen, Amsterdam: Dommeriana, deel 2, 874-889). Wel noemt Erasmus bijvoorbeeld in *Methodus* (153 l. 34) het belang van kennis van historische achtergronden, maar hij doet er in de praktijk niet veel mee.